

महिलांच्या दारिद्र्य निर्मुलनात बचत गटाची भूमिका

प्रा.डॉ.शंकर अंबोरे

मार्गदर्शक तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती दानकुंवर महिला महाविद्यालय, जालना

प्रा.साबळे बालाजी आनंदा

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा

प्रस्तावना :-

दारिद्र्य ही एक जागतिक समस्या आहे. या समस्येचे मुळे ससाधनांचे असमान वितरण हेच आहे. गरिबी म्हणजे अशी आर्थिक स्थिती की, जिवन जगण्यासाठी मुलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा, याची पुर्तता न होणे. 'भारतात १९९३-९४ मध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण ३७.५ टक्के होते. तर महाराष्ट्रामध्ये ३८.६ टक्के होते'.^१

हे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी प्रत्येक देशात सरकार व संस्थात्मक पातळीवर चालु होते. हे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी आर्थिक स्वावलंबन निर्माण करावे लागते. आर्थिक स्वावलंबन आल्याशिवाय आत्मसन्मान मिळत नाही. या बाबतीत तर जगातील सर्वच महिला पिछाडीवर होत्या. त्यांना मार्ग दाखविण्यासाठी महिलांना आत्मभान मिळवून देण्यासाठी प्रत्येक देशात प्रयत्न होत होते. असेच प्रयत्न इ.स.१९९१ मध्ये भारतात व्हायला सुरुवात झाली. तसेच भारताचा शेजारील देश ' बांग्लादेशामध्ये महंमद युनुस यांनी आधुनिक बचत गट चळवळ उभारून महिलांचे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले.^२

खेड्यापाडयातील, वाडया वस्त्यातील अशिक्षित, अल्पशिक्षित बायकांना आम्हीही कोणीतरी आहोत ही ओळख निर्माण करून देण्याचे काम या बचत गटाच्या माध्यमातून होत आहे. आज बचत गट चळवळ संपुर्ण भारतात पसरली आहे. अशा या बचत गट चळवळीचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधक म्हणून या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

१. दारिद्र्य निर्मुलनात महिला बचत गटाचे योगदान अभ्यासणे.
२. बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आर्थिक स्वावलंबी होत आहेत काय ? याची पडताळणी करणे.

संशोधनाची गृहीतके :-

१. महिला बचत गटाच्या माध्यमातून दारिद्र्य निर्मुलन होत आहे.
२. बचत गटामुळे महिलांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन, आत्मसन्मान व आत्मभान निर्माण होत आहे.

संशोधन पध्दती :-

महाराष्ट्रात ४५ लाख कुटूंबे दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहेत. आत्तापर्यंत २ लाख ६३ हजार बचत गटाच्या माध्यमातून २६ लाख कुटूंबे बचत गटाच्या कार्यक्षेत्र आली आहेत. अद्यापही १८ लाख कुटूंबांना बचत गटापर्यंत आणणे आवश्यक आहे. म्हणून बचत गट चळवळीचा आणखी प्रचार व प्रसार होणे आवश्यक आहे. त्या बरोबरच संशोधनात्मक अभ्यास होणे गरजेचे आहे म्हणून प्रस्तुत विषय अभ्यासासाठी निवडलेला आहे. या सर्व बचत गटाचा अभ्यास करणे शक्य होणार नाही. म्हणून मराठवाडा या विभागातील महिला बचत गट अभ्यासासाठी निवडलेले आहे. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारे तथ्यसंकलन केले असून यादृच्छिक नमुना निवडीच्या आधारे मराठवाडयातून ४० बचत गटातून प्रत्येकी एक अशा ४० महिलांचा अनुसूचीच्या आधारे तथ्यसंकलित करून माहितीचे विश्लेषण केले आहे. तसेच विविध संदर्भग्रंथ, अहवाल, नियत कालिके यांचा अभ्यासासाठी अधार घेतलेला आहे.

संशोधन पुर्व साहित्याचा अभ्यास :-

स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून महिलांच्या दारिद्र्य निर्मुलनास गती प्राप्त झाली आहे. या संबंधी अनेक तज्ञांनी संशोधक अभ्यासकांनी अभ्यास करून आपल्या साहित्यातून बचत गटाची आवश्यकता दारिद्र्य निर्मुलनातील भूमिका विशद केली आहे. या संबंधी मोहन वैद्य म्हणतात, ' वास्तवीक बचत करणे हा महिलांचा स्थायीभावच आहे. रूपयातले दोन पैसे कसे वाचवावेत हे महिलांकडूनच शिकावे असे म्हटले जाते ते १०० टक्के खरे आहे. कोणत्याही वस्तुच्या खरेदी बाबत महिला जास्तीत जास्त चिकीत्सकपणे विचार करून मगच निर्णय घेतात हे अत्यंत योग्य आहे.'^३

ग्रामीण भागात स्वयंसहाय्यता बचत गट एक चळवळ म्हणून पुढे येत आहे. त्या संबंधी डॉ.मुलानी म्हणतात ' ग्रामीण भागात महिलांच्या सक्रीय सहभागात गावोगावी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ जोमाने वाढत आहे. बचत गटामुळे बचत संकलनाच्या कामाला चालना मिळवून पतनिर्मीतीद्वारे रोजगार निर्माण होवून ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होत आहे.'^४

बचत गटाची आवश्यकता विशद करताना, गुलाबराव ठाकरे ' बचत गट एक वरदान ' या त्यांच्या पुस्तकात म्हणतात, " गटाच्या स्थापनेचा उद्देश म्हणजे स्वयंसहाय्यता होय. स्वतःला स्वतः मदत करणे आपल्यावर आलेल्या संकटांना तोंड देताना दुसऱ्याकडे हात पसरण्याचा प्रसंग आपल्यावर येवु नये किंवा दुसऱ्याकडे यातना कराव्या लागु नये म्हणून आपणच आपली मदत कशी करावी हे बचत गटामार्फत केले जाते. आपल्या जमा झालेल्या रकमेतून सभासदांना पैश्याची गरज भासल्यास उदा. दवाखाना, मृत्यू, विवाह अशा वेळी ताबडतोब मदत आवश्यक असते."^५ यासाठीच बचत गट आर्थिक मदत करत असते.

दारिद्र्य निर्मुलन व बचत गटाची भूमिका :-

' विविध योजनेतर्गत आतापर्यंत १, ८८,१०१.५९ लाख रूपयाचे अनुदान देण्यात आले तर २, ४२,४५२.७७ लाख रूपयाचा कर्ज पुरवठा करण्यात आला. २, ६३,५३२ बचत गटातील ३३, ६३,३६५ स्वयंराजगारींना त्याचा लाभ झाला आहे. या मधील ९०,०२१ स्वयंसहाय्यता बचत गटांनी स्वतःचे व्यवसाय सुरू केले आहेत. स्वर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेअंतर्गत ३, ३९,६५२ अनुसूचित जातीच्या स्वयंरोजगारींना, २, ७५,६१९ अनुसूचित जमातीच्या स्वयंरोजगारींना, ६७,१८५ अल्पसंख्यांक स्वयंरोजगारींना, १०,०४७९० महिला स्वयंरोजगारी बरोबर १८२८६ अपंग स्वयंरोजगारींना या योजनेच्या माध्यमातून लाभ देण्यात आला आहे.'^६

महिला स्वयंसहाय्यता गटांना ४ टक्के व्याजाने कर्ज पुरवठा करण्याचे व्यवस्था करण्यात आली आहे. आणि उर्वरीत ७ टक्के व्याज महाराष्ट्र शासन भरत आहे. त्यामध्ये आतापर्यंत सुमारे ५७०० बचत गटांना ४.३० कोटी रूपयांचे अनुदान वितरीत करण्यात आले आहे. योजनेमध्ये बचत गटाच्या संस्थात्मक मदतीसाठी गाव ते जिल्हा स्तरावर बचत गटाचे महासंघ स्थापन करण्यात येत आहे. आतापर्यंत ७५०० महासंघाची स्थापना झाली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात ग्रामीण विकास व स्वयंरोजगार प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन केली आहेत. केंद्र शासनाने आतापर्यंत अशा १६ प्रशिक्षण केंद्रांना मान्यता दिली असून २८ केंद्रे चालु स्थितीत आहेत. त्यांच्या माध्यमातून जवळपास ९००० प्रशिक्षणार्थींनी कौशल्यवृद्धीसाठी प्रशिक्षण घेतले आहे. बचत गटांना व्यापक बाजारपेठ प्राप्त व्हावी म्हणून दरवर्षी विभागीय तसेच जिल्हास्तरावर बचत गटाच्या वस्तुंची प्रदर्शने भरविली जातात. या योजनेमधून विभागीय प्रदर्शनासाठी प्रत्येकी २५ लाख रूपये, जिल्हा प्रदर्शनासाठी प्रत्येकी १० लाख रूपये या प्रमाणे निधी दिला जात आहे. त्याच बरोबर बचत गटांच्या उत्पादित मालांच्या विक्रीसाठी तालुका आणि जिल्हास्तरावर कायम स्वरूपी विक्रीकेंद्रे बांधण्याला शासनाने प्राधान्य दिले आहे. यासाठी प्रत्येक जिल्हा केंद्रासाठी ५० लाख रूपयांचा तर तालुका केंद्रासाठी २५ लाख रूपयांचा निधी देण्यात येत आहे. महाराष्ट्रात आठ जिल्ह्यातील १२९ तालुक्यातील अशी कायमस्वरूपी विक्री केंद्र बांधण्यासाठी २००९ - १० मध्ये ३६२५ लाख रूपयांचा निधी देण्यात आला असून त्याचे काम युध्दपातळीवर चालु आहे.

महाराष्ट्रातील बचत गटाची स्थिती :-

' महाराष्ट्र राज्यातील जवळपास ७६ टक्के बचत गट ग्रामीण भागात असून २४ टक्के बचत गट शहरी भागात स्थापन झालेले आहे. तसेच एकूण बचत गटापैकी ८० टक्के बचतगट महिलांचे असून २० टक्के बचतगट पुरुषांचे आहेत.'^७ म्हणजेच महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया ग्रामीण भागात स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून चालु आहे. सर्व साधारणपणे बचतगटांची किमान सभासद संख्या १० ते १७ सभासद असून कर्जवाटपामध्ये सरासरी २० ते ३०००० रूपये प्रत्येक महिला सभासदांना कर्ज मिळालेले आहे. महाराष्ट्रामध्ये २००६- ०७ पर्यंत ९०४७७ इतके महिला बचत गट स्थापन झाले होते. तर त्यांना कर्जवाटप २१३१८.५८ कोटी रूपये केले होते.

महाराष्ट्रातील विभागनिहाय बचत गट संख्येचा विचार केला तर सर्वात जास्त बचत गट विदर्भामध्ये स्थापन झाले असून त्याचे प्रमाण ३९.७३ टक्के (३५९५१) दुसऱ्या क्रमांकावर पश्चिम महाराष्ट्र असून त्या ठिकाणी ३३.१० टक्के (२९९३६) बचत गट आहेत त्यानंतर मराठवाडा १५.२३ टक्के (१३,७८१) बचत गट खानदेशामध्ये ७.५५ टक्के (६८२३) बचतगट, आणि कोकणात ४.४ टक्के (३९८६) बचतगट स्थापन झाले आहे. त्यांना कर्जवाटप अनुक्रमे विदर्भात ३९.४१ टक्के (८४०२.२२), पश्चिम महाराष्ट्र ३०.६७ टक्के (६५३८.७१), मराठवाडा १७.१३ टक्के (३६५२.८३), खानदेश ८.७५ टक्के (१८६३.०३) आणि कोकण ४.०४ टक्के (८६१.७९) कोटी रुपये इतके कर्ज वाटप करण्यात आले. यामुळे मराठवाडयातील महिलांचे दारिद्र्य निर्मुलन होण्यास मदत होत आहे.

मराठवाडयातील बचतगटांची स्थिती :-

मराठवाडा विभाग हा विकासाच्या बाबतीत मागासलेला प्रदेश आहे. या विभागात औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, नांदेड, लातूर, उस्मानाबाद व बीड असे ८ जिल्हे आहेत. २००६-०७ पर्यंत एकुण बचत गटांची संख्या १३७८१ इतकी होती. तर त्यांना कर्जवाटप ३६५२.८३ कोटी रुपये इतके केले होते. स्वयंसहायता गटाच्या संख्येच्या बाबतीत मराठवाडयामध्ये सर्वाधिक बचतगट लातूर जिल्हयात १९.५० टक्के (२६८६) इतके असून दुसऱ्या क्रमांकावर उस्मानाबाद जिल्हा १५.९० टक्के (२१९२), तिसऱ्या क्रमांकावर बीड जिल्हा १५.५७ टक्के (२६४७), चौथा क्रमांक नांदेड जिल्हा १४.९१ टक्के (२०५६) त्यानंतर औरंगाबाद १०.४१ टक्के (१४३५), परभणी जिल्हा १०.२६ टक्के (१४१३), जालना जिल्हा ८.६२ टक्के (११८०) आणि हिंगोली जिल्हा ४.८१ टक्के (६६३) इतके बचत गटांची संख्या आहे.

तसेच कर्ज वाटपाचे प्रमाण जिल्हानिहाय सर्वाधिक लातूर जिल्हयात ७२७.४८ कोटी रुपये १९.९१ टक्के झाले आहे तर उस्मानाबाद जिल्हा ५३४ कोटी रुपये १४.६१ टक्के, बीड जिल्हा ५२७.९१ कोटी रुपये १४.४५ टक्के, नांदेड जिल्हा ५३२.०६ कोटी रुपये १४.५६ टक्के, परभणी जिल्हा २०३.०३ कोटी रुपये १३.२० टक्के, औरंगाबाद जिल्हा ३३३.२१ कोटी रुपये ९.१२ टक्के, जालना जिल्हा ३१२.६७ कोटी रुपये ८.५५ टक्के, हिंगोली जिल्हा २०३.०३ कोटी रुपये ५.५५ टक्के अशा प्रकारे कर्ज वाटप झालेले असून बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण केले जात आहे.

निष्कर्ष :-

१. महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हयात बचत गटाची चळवळ समान प्रमाणात सक्रीय झालेली नसून विकसीत भागात जास्त केंद्रीत झालेली आहे.
२. मराठवाडयातील जालना, हिंगोली, परभणी या मागास जिल्हयात बचत गटाचे आणि कर्ज वाटपाचे वितरण कमी झालेले असून लातूर, बीड, उस्मानाबाद व नांदेड या जिल्हयात बचत गट व कर्ज वाटप यांचे प्रमाण जास्त आहे.
३. हिंगोली व जालना या मागास जिल्हयात बचतगटाचे प्रमाण व कर्ज वाटपाची रक्कम उद्दिष्टानुसार वाढलेली नाही.
४. महाराष्ट्रात आणि मराठवाडयात महिला बचत गटांची संख्यात्मक वाढ मोठया प्रमाणात झाली असली तर गुणात्मक वाढ पाहिजे त्या प्रमाणात झालेली नाही. त्यामुळे स्वयंरोजगार निर्माण करणारे व्यवसाय मोठया प्रमाणात सुरु झालेले नाही. म्हणून दारिद्र्य निर्मुलनात अडसर निर्माण झाला आहे.
५. स्वयंसहायता गटामुळे महिला बचतीतून मोठी रक्कम जमा करून अंतर्गत कर्ज किंवा बँकांचे कर्ज घेवून छोटेछोटे व्यवसाय करत आहेत. त्यातून त्यांना रोजगार प्राप्त होत आहे. या उत्पन्नातून महिला आपल्या कुटूंबाच्या समस्या सोडवित आहेत.
६. आज ग्रामीण भागातील महिला बचत गटाद्वारे एकज येवून आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी होत आहेत. पैशाची बचत करणे एवढेच बचतगटाचे उद्दिष्ट नसून उपेक्षित महिलांच्या हाताला काम व स्व मिळकतीतून आत्म सन्मान मिळवुण देणे हे आहे.

उपाय योजना :-

बचतगट चळवळ अधिकाधिक चांगली होण्यासाठी शासन, संस्था यांनी काही उपाय अंमलात आणले तर त्याचा निश्चितच फायदा होईल असे वाटते. या संबंधी काही उपाययोजना पुढीलप्रमाणे सुचविता येतात.

- १) भारतीय लोकसंख्येचा विचार करता दारिद्रयाचे प्रमाण जास्त आहे. या गरीब लोकांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती सुधारायची असेल तर बचत गट अधिक जोमाने उभे करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
- २) दारिद्रयामुळे निरक्षर, अज्ञानी, अंध श्रध्दाळू, दैववादी व व्यसनाधिनतेची समस्या निर्माण झालेली आहे. या समस्येतून मार्ग काढण्यासाठी बचतगट चळवळ अधिक चांगल्याप्रकारे राबविणे आवश्यक आहे.
- ३) बचतगटातील महिलांना कौशल्यवृद्धीसाठी प्रशिक्षण, विक्रीकला, निर्णय क्षमता, व्यवस्थापन कौशल्य इ.साठी मार्गदर्शन मिळणे आवश्यक आहे.

- ४) बचतगटांना कर्ज देवून गरीब लोकांपर्यंत कर्जाचे फायदे मिळावेत यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँक व नाबार्ड यांनी सर्व बँकाना मार्गदर्शक सुचना देवून निधी उपलब्धतेसाठी प्रयत्न करावा.
अशा प्रकारे वरिल्ल उपाययोजना अंमलात आणल्यास दारिद्र्य निर्मुलनात बचत गट प्रभावीपणे भूमिका निभावतील.

संदर्भग्रंथसुची :-

१. डॉ.रेणु जिपाठी - ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मुलन - २०११ ओमेगा पब्लिकेशन्स नई दिल्ली पृष्ठ क्र.८३
२. डॉ.माधव गायकवाड - ' महाराष्ट्रातील स्वयंसहायता बचत गटाची वाटचाल एक अभ्यास - फेब्रुवारी २०१२ अर्थ विचार वर्ष -२ खंड १ पृष्ठ ३८ '
३. वैद्य मोहन वसंत - महिला बचत गट हस्तपुस्तिका, २००५
४. डॉ.मुलानी एम.यु. - महिला स्वयंसहायता बचत गट , डायमंड पब्लिकेशन टिळक रोड पुणे २००६
५. ठाकरे गुलाबराव - बचत गट एक वरदान, सरस्वती बुक कंपनी मुंबई २००६
६. प्रमोद नलावडे - बचत गटाची किमया , लोकराज्य अंक १ वर्ष ६४ एप्रिल २०१२ पृष्ठ ६०
७. Drusti - Stree Adhyayan Prabodhan Kendra , २००७ An Evalutioan of impact of SHG on the social Empowerment of women in Maharashtra , National Commission for women New Delhi - Page २१ -३०